

Vergaderjaar 2016–2017

**33 829**

## **Elektronisch stemmen en tellen**

**Nr. 18**

### **BRIEF VAN DE MINISTER VAN BINNENLANDSE ZAKEN EN KONINKRIJKSRELATIES**

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Den Haag, 25 augustus 2017

#### **Inleiding**

Op 31 maart 2016 heeft de Deskundigengroep Elektronisch stemmen en tellen in het stemlokaal de specificaties afgerond voor de stemprinter en stemmenteller die door de commissie Elektronisch stemmen en tellen in het stemlokaal (commissie Van Beek) zijn geadviseerd om elektronisch stemmen en tellen bij verkiezingen mogelijk te maken. Op basis van deze specificaties is in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) een marktuitvraag uitgevoerd om antwoord te vinden op de volgende vragen:

- Kunnen stemprinters en/of stemmentellers worden ontwikkeld die voldoen aan de specificaties?
- Hoeveel zou dat kunnen kosten (zowel aan initiële kosten als structurele kosten)?
- Hoeveel tijd kan de ontwikkeling en productie in beslag gaan nemen?

Bij deze brief treft u de rapportage aan die is opgesteld over de uitkomsten van de marktuitvraag<sup>1</sup>.

#### **Stemprinter en stemmenteller**

In december 2013 heeft de commissie Van Beek voor het eerst geadviseerd een stemprinter en een stemmenteller in te voeren om in het stemlokaal elektronisch te kunnen stemmen en om de stembiljetten elektronisch te kunnen tellen (Kamerstuk 33 829, nr. 1). De commissie heeft vervolgens in februari 2015 een nader advies uitgebracht en daarbij voorgesteld om het door de commissie aanbevolen concept van de stemprinter en de stemmenteller uit te werken in concrete specificaties (Kamerstuk 33 829, nr. 6). De commissie Van Beek was van mening dat aan de hand van die specificaties de kosten preciezer geraamd zouden kunnen worden en een marktverkenning zou kunnen worden uitgevoerd

<sup>1</sup> Raadpleegbaar via [www.tweedekamer.nl](http://www.tweedekamer.nl).

waarin breed aan marktpartijen wordt gevraagd aan te geven of en zo ja, hoe invulling kan worden gegeven aan de specificaties. Dit voorstel van de commissie Van Beek is opgevolgd.

### **Marktvraag stemprinter en stemmenteller**

De marktvraag is in opdracht van het Ministerie van BZK uitgevoerd door Atos Consulting (Atos). Ondanks de inspanningen die Atos daarvoor heeft gedaan is de respons op de marktvraag beperkt gebleven. Vier marktpartijen hebben hun beantwoording conform het opgestelde beantwoordingdocument ingediend.

Een van deze vier marktpartijen heeft daarnaast een alternatief voorgesteld. Twee marktpartijen hebben alleen een alternatief voor de stemprinter en de stemmenteller gesuggereerd en geen gebruik gemaakt van het beantwoordingdocument, noch gerefereerd aan de specificaties voor de stemprinter en stemmenteller.

#### Realiseren specificaties

Atos rapporteert dat de marktpartijen (die hebben gereageerd) zeggen dat het (grotendeels) haalbaar is om de opgestelde specificaties voor de stemprinter en stemmenteller te realiseren. Atos heeft bij de verificatie van deze antwoorden kanttekeningen geplaatst. Zo is Atos van mening dat het niet zeker is dat de specificaties die betrekking hebben op de openbaarheid van de broncode door de marktpartijen daadwerkelijk gerealiseerd kunnen worden. Het kunnen beschikken over de broncode (van de onderdelen) van de stemprinter en stemmenteller is onder meer noodzakelijk voor de zogenoemde Common Criteria certificering (niveau EAL 4+), die zowel door de commissie Van Beek als de Deskundigengroep is geadviseerd.

#### Investeringskosten

Met de marktvraag is geprobeerd beter inzicht te krijgen in de mogelijke kosten van de ontwikkeling en gebruik van de stemprinter en stemmenteller. Daarvoor is uitgegaan (zoals ook geadviseerd door de commissie Van Beek) van het scenario dat invoering zou geschieden door eerst een aantal experimenten uit te voeren. Voor de marktvraag is gevraagd de kosten te vermelden voor 3 opeenvolgende experimenten waarbij eerst klein (in 5 gemeenten) wordt geëxperimenteerd oplopend tot het derde experiment in bijna de helft van de gemeenten.

Uitgaande van het gebruik van gemiddeld 3 stemprinters en 1 stemmenteller (zoals geadviseerd door de commissie Van Beek) per stembureau komt uit de marktvraag dat de investering (om alle gemeenten te voorzien van stemprinters en stemmentellers) tussen de € 260 en € 365 miljoen kan gaan bedragen. Dat is een hoger bedrag dan door de commissie Van Beek geraamd in het advies van december 2013. De commissie Van Beek raamde toen de investeringskosten tussen de € 150 en € 250 miljoen.

De opgegeven investeringskosten zijn alleen de kosten van de leverancier die de stemprinters en stemmentellers ontwikkelt. De kosten van de overheid voor de aanbesteding, de begeleiding en aansturing van de ontwikkeling van de stemprinter en stemmenteller, de acceptatietesten, de opbouw van deskundigheid, de controleren dat gemeenten hetgeen is voorgeschreven ook daadwerkelijk uitvoeren, evaluaties etc. zouden hier nog bovenop komen als besloten wordt de stemprinter en stemmenteller in te voeren.

## Kosten onderhoud en ondersteuning per verkiezing

Ook is in de marktuitvraag gevraagd wat de kosten zouden kunnen zijn voor regulier onderhoud en voor ondersteuning per verkiezing van het gebruik van de stemprinters en stemmentellers. Op basis van de gegeven antwoorden is te berekenen dat de kosten hiervan per verkiezing ca. € 2 miljoen kunnen bedragen. Dit betreft alleen de kosten van de leverancier van de stemprinters en stemmentellers voor het reguliere onderhoud, voor de ondersteuning op de dag van de verkiezing zelf en voor preventief onderhoud direct na de verkiezing. Kosten van aanpassingen aan programmatuur (anders dan standaardupdates) en apparatuur, hercertificering, testen etc. zijn hier niet inbegrepen. Ook niet inbegrepen zijn de kosten die de overheid per verkiezing zal moeten maken voor opslag van de apparaten, transport van de apparaten, voor testen, voor trainingen van stembureauleden, voor het uitvoeren van controles door de gemeenten, voor evaluaties, etc. Dit zijn allemaal kosten die bovenop de reeds bestaande kosten van de verkiezingen zullen komen.

## Doorlooptijd, te rekenen vanaf gunning van de opdracht, van de ontwikkeling van de stemprinters en stemmentellers

De marktpartijen die de vragen hierover hebben beantwoord geven doorlooptijden aan die variëren tussen ruim 1 jaar en bijna 2 jaar. Atos meldt in de rapportage dat de betrouwbaarheid van deze doorlooptijden niet geverifieerd kon worden. Atos houdt er rekening mee dat de echte doorlooptijden langer kunnen zijn.

### **Draagvlak bij gemeenten**

De Deskundigengroep Elektronisch stemmen en tellen heeft bij de oplevering van de specificaties voor de stemprinter en de stemmenteller ook gerapporteerd dat bij de gemeenten geen brede steun is te vinden voor de invoering van de stemprinter. De VNG heeft dit in een brief van 8 december 2016 nog eens bevestigd. De brief van de VNG treft u bij deze brief aan<sup>2</sup>.

De VNG heeft een voorkeur voor de invoering van een nieuw model (papieren) stembiljet dat elektronisch kan worden geteld.

### **Afronding besluitvorming over invoering stemprinter en stemmenteller**

Als wordt besloten om elektronisch stemmen en/of tellen in te voeren zal dat belangrijke gevolgen hebben voor onze verkiezingen. Juridische, organisatorische en financiële gevolgen. Daarenboven zijn de risico's, als gevolg van cyberdreigingen, voor het verkiezingsproces de afgelopen periode alleen maar toegenomen. Gelet hierop is het niet opportuun dat een demissionair kabinet hierover finale besluiten neemt. De besluitvorming over de haalbaarheid van de invoering van de stemprinter en de stemmenteller zal daarom door het volgende kabinet worden genomen.

De Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,  
R.H.A. Plasterk

---

<sup>2</sup> Raadpleegbaar via [www.tweedekamer.nl](http://www.tweedekamer.nl).